

DÖMÖTÖR ERIKA–MÁTYÁS LÁSZLÓ–BALÁZSI LÁSZLÓ

Emberi tényező a gazdaságban

Összegzés a COEURE-projekt tanulmányaiból, I.*

Három rövid cikkből álló sorozatban betekintést szeretnénk nyújtani az Európai Unió 7. keretprogramjának COEURE (*Cooperation for European Research in Economics*) projektjébe, amelynek célja az európai közgazdaság-tudomány fejlődésének és alkalmazásának előmozdítása, az egyetemi oktatók, kutatók és hallgatók közötti párbeszéd élénkítése, az oktatási intézmények és kutatóintézetek együttműködésének ösztönzése, valamint a közgazdasági kutatás és az európai gazdaságpolitika különböző igényei közötti összhang megteremtése. Az EU gazdaságpolitikájának hatékonysága elmarad a méretétől és a fejlettségétől várható szervezetségi szinttől. E viszonylagos „szervezetlenség” és „lemaradás” főbb okai a nyelvi határookban, az oktatás tradicionális különbözőségeiben, valamint a kutatási tevékenység elaprózottságában is keresendők. Cikkünkben a gazdaság emberi tényezőire koncentrálunk: először az *oktatás és az emberi tőke fejlődését* elemezzük, majd az oktatással esetlegesen elmélyülő *egyenlőtlenségeket és ezek jólétre gyakorolt hatását* vizsgáljuk. Harmadszor, az európai *munkaerőpiac* egyik legfontosabb sajátosságát, a piac dualitását mutatjuk be, végül Európa egy demográfiai jellemzőjét, a *társadalom elöregedését* és az arra esetleges megoldást jelentő *migráció* általános nehézségeit vesszük górcső alá. Az írás végén összefoglaljuk a taglalt problémák lehetséges közvetlen gazdaságpolitikai vonatkozásait is.**

Journal of Economic Literature (JEL) kód: D63, I2, I3, J1, J2, J61.

Az Európai Unió méretét tekintve a világ egyik legnagyobb gazdasági egysége, gazdaságpolitikája azonban elmarad az ettől várható szervezetségi szinttől. Ezzel párhuzamosan Európa mind a közgazdaságtani kutatások volumenében, mind azok hatásait tekintve is jóval kisebb súlyt képvisel, mint az Egyesült Államok.

Amint ez számos kutatásból kitűnik, az európai közgazdaságtani publikációk mindössze 34 százalékát teszik ki a világ összes publikációjának, míg ez a szám az Egyesült

* Oktatás, emberi tőke, egyenlőtlenség, munkaerőpiac, idősödő Európa és migráció.

** Köszönetünket fejezzük ki Szimler Katalinnak a cikk megírása során nyújtott segítségért.

Dömötör Erika, Közép-európai Egyetem Közgazdaságtan Tanszék (e-mail: Domotor_Erika@student.ceu.edu).

László Mátyás, Közép-európai Egyetem Közgazdaságtan Tanszék (e-mail: Matyas@ceu.edu).

László Balázi, Közép-európai Egyetem Közgazdaságtan Tanszék (e-mail: Balazsi_Laszlo@phd.ceu.edu). A kézirat első változata 2016. február 18-án érkezett szerkesztőségünkbe.

DOI: <http://dx.doi.org/10.18414/KSZ.2016.4.407>

Államok esetében 53,5 százalékra rúg (*Albarran és szerzőtársai* [2010]).¹ Ez a különbség még szembetűnőbb, ha a publikációkra való hivatkozásokat is figyelembe vesszük: Európa 28,4 százalékos arányával messze elmarad az Egyesült Államok 70,8 százalékos arányától, jelezve az amerikai publikációk nagyobb hatását és befolyását.

A szervezetlenség és lemaradás főbb okai a nyelvi határokonban, az oktatás tradicionális különbözőségeiben, valamint a kutatási tevékenységek elaprózottságában keresendők. A COEURE-projekt (*Cooperation for European Research in Economics* – www.coeure.eu) célja az európai közgazdaság-tudomány fejlődésének és alkalmazásának előmozdítása, az egyetemi tanárok, kutatók és hallgatók közötti párbeszéd élénkítése, az oktatási és kutatóintézetek együttműködésének ösztönzése, illetve a közgazdasági kutatás és az európai gazdaságpolitika különböző igényei közötti összhang megteremtése.

A COEURE-projekt három munkafázisból áll. Az első célja: a közgazdasági kutatók jelenlegi helyzetének és korlátainak összefoglalása, különös tekintettel az európai gazdaságpolitikai kihívásokra. A második: a jelenlegi európai kutatásfinanszírozási csatornák hatékonyságának felmérése, végül a harmadik: a jövőbeli kutatások finanszírozásának új, előremutató rendszerére vonatkozó javaslat elkészítése.

Jelen összefoglaló cikksorozat célja az első munkafázis bemutatása. A COEURE-projektben az eddigi kutatási eredményeket tizenkét, témakörökre bontott résztanulmány tárgyalja.² A tizenkét résztanulmányon kívül további két tanulmány foglalkozik átfogó módon adatokkal kapcsolatos és általános módszertani témákkal. A tizenkét résztanulmányt háromrészes cikksorozat keretében, témakörök szerint csoportosítva fogjuk bemutatni. A jelenlegi, első írás a munkaerőpiaccal, az emberi erőforrással és az oktatással foglalkozik. A sorozat második tanulmánya a növekedés kérdését taglalja majd, ezen belül is a tágabb értelemben vett innovációt, a verseny hatását és a pénzügyi szabályozókat vizsgálja. A harmadik cikk a gazdaság térbeli eloszlására, a városok, régiók gazdaságpolitikájára, illetve az energia és a kereskedelem kérdéseire fog koncentrálni. A COEURE-tanulmányok az egyes cikkeken belül, de a cikkek között is összefüggnek, az összefonódás a gazdaságpolitikai szabályozókon keresztül valósul meg. A COEURE-projekt kiemelt célja, hogy a kutatási eredményeket a gazdaságpolitika szempontjából is bemutassa, így az ezzel kapcsolatos megállapítások a cikksorozatban is hangsúlyt kapnak.

Emberi tényezők Európában

Első összefoglaló cikkünkben a COEURE-projekt négy olyan tanulmányát mutatjuk be, amelyek a gazdaság emberi tényezői köré szerveződnek. A felmerülő témák egyszerre fontosak az egyén és a társadalom szempontjából: míg az oktatás az egyén szintjén az életszínvonalat határozza meg, addig a gazdaság szintjén az emberi tőke a

¹ Letölthető: <http://core.ac.uk/download/files/153/6369012.pdf> vagy <http://www.eco.uc3m.es/temp/09-55-34.pdf>.

² A tanulmányok letölthetőik: www.coeure.eu/deliverables.

növekedésben játszik fontos szerepet. Komprehenzív oktatás hiányában az egyének között kialakuló különbségek növelik a társadalmi egyenlőtlenségeket, amelyek végezetül a jólét csökkenéséhez vezetnek. A foglalkoztatás kérdései nem választhatók el a munkavállalók egyéni képességeitől és preferenciáitól, de a munkanélküliség mint aggregált fogalom már makrogazdasági probléma.

Az írásban bemutatott négy téma közül kettő-kettő szorosabban is összekapcsolódik, amelyeket így, páronként összevonva mutatunk be.

Az emberi tőke kialakulása jelentős részben az oktatáson keresztül valósul meg. A megszerzett tudás az egyén és a társadalom számára is meghatározó erőforrás. A kapcsolódó kutatások központi feladata, hogy feltérképezzék: ez az emberi tőke pontosan milyen folyamatok során épül fel. Szabályozási szempontból is lényeges, hogy bizonyos kognitív és nem kognitív képességek milyen életkorban, az iskolai vagy inkább a családi környezet hatására alakulnak-e ki. Az oktatás a társadalom nagy részét érintő kérdés, így elengedhetetlen az oktatási piac működésének hatékonyabbá tétele. A tanulás emberi tőkére gyakorolt pozitív hatása mellett ugyanakkor az oktatás segítségével megszerzett tudás az egyenlőtlenségek elmélyüléséhez vezethet, ami jóléti veszteséget eredményez. A jólét és a társadalmi egyenlőség kérdéskörével a közgazdaságtan mellett számos más tudományág is foglalkozik. A gazdasági szabályozás által leginkább alkalmazott kutatási terület a jólét és egyenlőség definiálása, illetve ezek mérése a társadalomban. Az oktatással, emberi tőke kialakulásával *Simon Burgess* tanulmánya foglalkozik,³ míg az egyenlőség és jólét kérdését *Alain Trannoy* dolgozza fel.⁴

Az egyén a munkaerőpiacra a megszerzett ismeretek és az emberi tőke birtokában kerül. Bár a (tovább)képzés itt is szerepet játszik, a piacra való kilépés leglényegesebb momentuma mégis a megfelelő képességekkel rendelkező munkaerő párosítása a munkahelyekkel. A jelenlegi európai munkaerőpiac egyik legmeghatározóbb jellemzője a dualitás. Az uniós országok kiemelten kezelik a munkanélküliség elleni küzdelmet, így nagy figyelmet kapnak a foglalkoztatás védelmére vonatkozó jogszabályok. Viszont a szabályozások nagy része csak az új belépőkre vonatkozik, így a foglalkoztatás szerződési keretein belül különbségek alakulnak ki. A duális munkaerőpiac fennállása ezáltal a munkanélküliség növekedéséhez vezet. A másik nagy kihívás az európai munkaerőpiacon demográfiai jellegű. A születési ráták csökkenésének és a várható élettartam növekedésének eredményeképpen a társadalom idősödik, az eltartottak aránya növekszik. Ez egyrészt növekvő terheket ró a szociális intézményekre, másrészt jelentős hiányt generál bizonyos szakmákban. Mindkét kérdésre a migrációval beáramló munkaerő lehetne a megoldás, mivel a betelepülők jellemzően fiatalabbak és több gyereket vállalnak az európai átlagnál. A folyamatot azonban lassítják a kulturális különbségekből adódó valós vagy vélt konfliktusok. A COEURE-projekt keretében *Juan*

³ Human Capital and Education: The State of the Art in the Economics of Education. <http://www.coeure.eu/wp-content/uploads/Human-Capital-and-education.pdf>.

⁴ Inequality and Welfare: Is Europe special? <http://www.coeure.eu/wp-content/uploads/Inequality-and-welfare.pdf>.

J. Dolado tanulmánya a duális munkaerőpiac kihívásait összegzi,⁵ Christian Dustmann, Giovanni Facchini és Cora Signorotto pedig az idősödő társadalom és a migráció kölcsönös hatásait elemzi.⁶

Az emberi tényező jelenléte szorosan fűzi össze a cikkben bemutatott négy tanulmányt. Az írások együttesen vetítik eléink az emberi tőke kialakulását, az ebből adódó társadalmi egyenlőtlenségeket, az emberi erőforrások hasznosulását a foglalkoztatásban és a tágabb értelmében vett demográfiai jellemzők hatását az európai munkaerőpiacra. Ez a szakterület hagyományosan sok adattal dolgozik, így a négy tanulmány módszertanilag egységes, a szerzők az elméleti háttér bemutatása mellett az empirikusan is alátámasztott kijelentésekre helyezik a hangsúlyt. Számos kutatásban az elérhető adatok nem az európai országokra vonatkoznak, ám ezekben az esetekben a szerzők igyekeznek az európai analógiákat is bemutatni. A COEURE-projekt általános céljához igazodva, az itt összefoglalt tanulmányok kiemelten kezelik a gazdaságpolitikai tényezőket. Egyfelől vizsgálják a már meglévő szabályozások – kutatásokban is kimutatott – hatásait, másfelől a kutatási eredményeket is figyelembe véve rámutatnak a szabályozás lehetséges új irányaira.

Jelen összefoglaló cikk felépítése a továbbiakban a következőképpen alakul. Először bemutatja az emberi tőke oktatás és egyéb tényezők hatására történő fejlődését, majd tárgyalja ennek hatását az egyenlőségre, jólétre. Ezután felvázolja a duális munkaerőpiacot és annak nehézségeit, illetve bemutatja a demográfiai változásokból eredő kihívások és a migráció kapcsolatát. Az ezt követő rész először összefoglalja az általános tanulságokat, végül kiemeli a gazdaságpolitikai szabályozást érintő fő gondolatokat.

Emberi erőforrás, oktatás, egyenlőség és jólét

Az oktatás meghatározó az egyén számára, alapvetően befolyásolja későbbi munkaerőpiaci helyzetét, jövedelmét, kilátásait. Ha a társadalom egészét tekintjük, az oktatás az alapja a gazdasági növekedésnek, de ugyanakkor egyenlőtlenséghez is vezethet. Ebben a részben az emberi tőke kialakulásával és annak hasznosulásával foglalkozunk. Ehhez kapcsolódóan mutatjuk be az egyenlőtlenség és a jólét tágabb értelemben vett kérdéseit is. Ezt a kérdéskört az oktatás és oktatáspolitikai, valamint az egyenlőtlenség tükrén keresztül is vizsgáljuk.

Emberi tőke és oktatás

Az oktatás és oktatáspolitikai a közgazdaságtani kutatások kiemelkedő területe, ráadásul a témában születő tanulmányok nagy része empirikusan is alátámasztott. A kutatások célja az emberi tőke kialakulásának jobb megismerése, eredményei

⁵ EU Dual Labour Markets: Consequences and Potential Reforms. <http://www.coeure.eu/wp-content/uploads/EU-Dual-Labour-Markets.pdf>.

⁶ Population, Migration, Aging and Health: A Survey. <http://www.coeure.eu/wp-content/uploads/Population-Migration-and-Health.pdf>.

a tágabb értelemben vett munkagazdaságtan kutatásaiba is beépíthetők. További kiemelt cél a gazdaságpolitikával való szoros kapcsolat kialakítása. A kutatások egyrészt vizsgálják a meglévő szabályozók hatásait, másrészt javaslatokat tesznek a jövőben meghozandó intézkedések irányára vonatkozóan.

Az oktatás joggal érdemelte ki a lankadatlan figyelmet. Számszerűen az OECD-országok átlagosan GDP-jük 6 százalékát költik oktatási intézményekre, amely a teljes állami kiadások 13 százalékára rúg. A számokon túl persze az oktatás hosszú távú befektetésként fogható fel, amely az egyén munkavállalási kilátásait, keresetét emeli, valamint állami szinten az általános jólét és a gazdaság növekedését is eredményezi. Nem meglepő hát, hogy ilyen óriási befektetésről a döntéshozó szervek a lehető legalaposabban és leghatékonyabban kívánnak dönteni.

De hogyan képes a közgazdaságtan közreműködni az oktatás bonyolult és szerteágazó kérdéseinek megoldásában? Legfőbbsképpen az oktatásba való befektetés mértékét segíthet meghatározni. A szülők és tanulók e döntése, amely számos tényező mérlegelésének (mint például a jelenlegi költség, a jövőbeli haszon vagy a kockázat) eredménye, és közgazdaságtani eszközökkel kitűnően modellezhető. Továbbá, a kvantitatív megközelítésnek köszönhetően, számos leíró statisztikán túl képes az ok-okozati viszonyok feltárására is, ami a későbbi konklúziók és oktatáspolitikai viták érvrendszerét adhatja.

Ebben a fejezetben öt témakört tárgyalunk. 1. Az emberi tőke kialakulását mutatjuk be az oktatáson és családi tényezőkön keresztül, majd 2. az oktatás keresleti oldalával foglalkozunk, rávilágítva annak legfontosabb tényezőjére, az oktatás megtérülésére. Ennek mérésére klasszikus eszköz a várható jövedelmet meghatározó Mincer-egyenlet. 3. A kínálati oldal kifejtése az oktatás hatékonyságát, így a kínálatát is nagyban meghatározó tanári munka hatékonysága köré összpontosul. 4. Az oktatást mint piacot tekintve, egyrészt bemutatjuk, hogy a családok, iskoláskorú gyerekek, illetve az iskolák mi alapján választják ki egymást, másrészt felvetünk az oktatási piac szabályozásával kapcsolatos kérdéseket is. 5. A felnőttképzésre is kitekintünk, idetartoznak a felsőoktatás, a szakképzés és a munkahelyi továbbképzések is. E terület inkább a tágabb értelemben vett munkagazdaságtan része, mintsem a szoros értelemben vett oktatásé.

AZ EMBERI TŐKE KIALAKULÁSA • Széles körű irodalom támasztja alá, hogy az emberi tőke kialakulásában a nevelésnek, a családnak, illetve a családi háttérnek meghatározó szerepe van. Az emberi tőke kialakulásával foglalkozó modellek rendszerint elkülönítik a kognitív és a nem kognitív képességeket. Ezek mindegyikének alapja a genetikai állomány, de hatással van még rá többek között a családi környezet, a szülői képességek, a nevelés és az oktatás is. Mindezeket a hatásokat az *önproduktivitás (self-productivity)* modellje foglalja össze. Az önproduktivitás fogalma mérhetővé teszi a család és az egyén által tett erőfeszítések, illetve az egyéb környezeti tényezők és az oktatás minőségének hatásait is. Mind a kognitív, mind a nem kognitív képességekre igaz, hogy fejlesztésük annál gyorsabb és hatékonyabb, minél fiatalabb korban elkezdődik, és mind a családi, mind pedig az iskolai környezet erősen befolyásolja az alakulásukat.

A klasszikus szemlélet szerint az oktatás főként a kognitív készségek alakulásáért felelős. Az egyén emberi tőkéjét hagyományosan a tárgyi tudás és a szellemi képességek összessége adja. Az oktatásra irányuló kutatás egyik legfrissebb eredménye, hogy a képességek számos más formában is megjelenhetnek, azok különböző fajtái az egyéneknél különböző mértékben jelentkezhetnek. Ez azt jelenti, hogy az emberi tőke már nem mérhető csupán egyetlen dimenzióban. A korábban egyeduralkodónak tekintett szellemi képességek mellett fokozatosan előtérbe kerülnek az egyéb személyiségbeli tulajdonságok, a társadalmi és érzelmi beállítottság. Az egyik ilyen kiemelt nem kognitív tulajdonság a tudatosság, amelynek hatását az egyéni teljesítőképességre már teszteken alapuló vizsgálatok is bizonyítják. Ezeket a nem kognitív tényezőket egyre inkább figyelembe veszi a munkaerőpiac is.

A képességek kialakulásában a családi nevelés és az oktatás hozzáadott értéke nem határolódik el élesen. A nem kognitív képességek inkább köthetők a családhoz, de ezek egy része csak az iskolában töltött évek alatt alakul ki. A kognitív képességek főleg az oktatás útján szerezhetők meg, ugyanakkor ennek színvonalát szintén a családi háttér, illetve a rendelkezésre álló erőforrások határozzák meg. Jóléti társadalmakban az oktatás jelentős központi támogatást is kap, így a gazdaságpolitika is befolyásolja az emberi tőke kialakulását. A támogatás többféle lehet, érintheti az iskoláskorúakat, de támogathatja a kisgyermek gondozását, korai képességfejlesztését is.

AZ OKTATÁS KERESLETI OLDALRÓL • A keresleti oldalt az oktatásba fektetett erőforrások megtérülése határozza meg. Az iskolában töltött évek számát az Mincer-egyenlet köti össze a későbbi jövedelemmel. A klasszikus Mincer-egyenlet kutatási szempontból azonban számos kérdést vet fel. Egyrészt az iskolában töltött évek számának a várható jövedelemre gyakorolt hatása torzított lehet, ha figyelmen kívül hagyjuk a nem mérhető egyéni képességeket. Másrészt az egyenlet nem kezeli a megszerzett képességek sokféleségét. Előbbi problémára többféle gyakorlati megoldás is létezik, amelyek segítségével a Mincer-egyenletből hatékonyan tudunk valódi okozati összefüggést kiszűrni.

A Mincer-egyenlet tehát az oktatásban töltött évek száma alapján méri a várható jövedelmet, de azt az oktatáson túl számos egyéb tényező, egyéni vagy családi tulajdonságok és körülmények is befolyásolják. Ebből adódóan az iskolai évek számának hatását torzítottan tudjuk csak becsülni. A probléma legjellemzőbb feloldása az instrumentumok használata. Ilyen instrumentumként vehető például figyelembe a szülők iskolázottsága, amely hatással van az oktatásban töltött évek számára, de a jövedelem szempontjából nem tekinthető közvetlen tényezőnek. A Mincer-egyenlet egy másik sajnálatos hiánya, hogy csak az oktatás *általános* hatását méri, miközben a szerzett képességek és azok megtérülése, ahogy az előzőekben is kifejtettük, sokféle lehet. A modell egy lehetséges kibővítése egyéni változók segítségével veszi figyelembe ezeket a képességbeli különbségeket.

Az említett két kiigazításon túl a Mincer-egyenletnek számos más általánosítása és változata létezik. Makrogazdasági szempontból például azok a modellek jelentősek, amelyek az egyén teljes életútját, illetve a generációk közötti kölcsönhatásokat is figyelembe tudják venni.

Végezetül említsük meg, hogy az oktatás költsége és megtérülése nem mindig mérhető pusztán anyagi ráfordításokkal. Felléphetnek úgynevezett pszichológiai költségek, amennyiben a tanulás negatív élményt jelent, vagy éppen ha valaki nem a későbbi jobb kilátások érdekében, hanem élvezetből tanul. Az oktatás további társadalmi hozadéka, hogy csökkenti a munkahelyi balesetek számát, illetve a fiatalok teherbeesésének esélyeit is. Végso soron pedig, politikai vonatkozásban, az oktatás a demokráciát erősíti.

Összefoglalva a fentieket, az oktatás megtérülésének, így annak keresletének kérdése is jóval távolabbra mutat a klasszikus Mincer-egyenletnél.

AZ OKTATÁS KÍNÁLATA ÉS A TANÁROK SZEREPE • Az oktatás kínálatában a rendelkezésre álló anyagi kereteknek, az intézmény felépítésének és vezetésének, valamint az ott dolgozó tanárok egyéni hatékonyságának is meghatározó szerepe van. A finanszírozás intézményenként lényegesen eltérő, így fontos kutatási kérdés az ebből adódó különbségek elemzése, ugyanakkor kevés tanulmány mutatta ki az anyagi források vagy például a jobb számítógépes infrastruktúra lényegi pozitív hatását. Az oktatás minőségét ehelyett leginkább a tanári munka hatékonysága fémjelzi, ezért a kínálati oldal bemutatásakor erre helyezzük a legnagyobb hangsúlyt.

A tanári hatékonyság mérhető hatással van mind a kognitív, mind a nem kognitív képességek fejlesztésére. A gazdaságpolitikai szabályozás szempontjából ezért is fontos kérdés, hogy minél hatékonyabb oktatókat találjunk, illetve képezzünk. A tanári hatékonyság mérése leginkább a tanulók teszteredményei alapján történik, amelyek egyébként az egyén emberi tőkájének felhalmozódásával, így a későbbi várható jövedelmével szoros kapcsolatban állnak. Ezáltal a tanári hatékonyság hosszú távon a gazdaság egészére is hatással lehet. A jelenlegi kutatások olyan adatbázisokkal dolgoznak, amelyekben a tanárok és diákjaik egymáshoz vannak rendelve. Ezen keresztül leginkább az iskolán belül jelentkező különbségek mérhetők. Az iskolák közötti különbségek vizsgálatához olyan, nagyobb volumenű adathalmazra lenne szükség, amelyben a tanárok jelentősebb számban és külső okok miatt kerülnek a különböző munkahelyekre.

Az eddigi kutatások egyértelműen kimutatják, hogy a tanári hatékonyság szignifikánsan javítja a diákok teljesítményét. A megfelelő tanárok kiválasztását segítené, ha meghatározható lenne az is, hogy pontosan mely tulajdonságok játszanak ebben szerepet. Az empirikus eredmények azt igazolják, hogy a hatékonyság legfontosabb tényezője a *tapasztalat*: általánosságban nézve 1 szórásnyi eltérés a tanítással töltött évek számában 0,1-0,2 szórásnyi eltérést okoz a diákok teszteredményeiben. A hatás a tantárgyak közül a matematikában a legerősebb, továbbá kimutatható az is, hogy a gyengébb képességű tanulók esetében érhető el a legnagyobb javulás.

Ezeket az empirikus eredményeket figyelembe véve a továbbiakban azt tárgyaljuk, hogy mit lehet a *szabályozás* irányából tenni a tanári hatékonyság javításáért. Három különböző megközelítést alkalmazunk. Először azt vizsgáljuk, hogy miként lehet a hatékonyabb tanárokat kiválasztani a munkaerőpiacon. Ezután azt nézzük meg, hogy a szükséges tanári képességek mennyiben fejleszthetők. Végül

a teljesítményalapú bérek hatását vizsgáljuk meg, ami a tanárok egyéni erőfeszítéseit befolyásolja.

Először is a megfelelő tanárok *kiválasztásának* érdekében fontos lenne egy megfelelő mérőszám definiálása, amellyel a tanári hatékonyság számszerűsíthető. Az alkalmazott mérési módszereknek háromféle típusa van. Az első – elsősorban teszteken elért eredmények alapján – hozzáadott értékeket mér. A második osztálytermi megfigyelésen alapul, míg a harmadik kérdőív formájában gyűjti össze és rendszerezi a tanulók tapasztalatait. Bármelyik mérési módszer esetén problémát jelent, hogy csak azokra alkalmazható, akik már tanítanak, vagyis pályakezdők felvételéhez ez nem ad támpontot. A korábbi, saját teszteredmények ugyan elérhetőek, de ezek a mérések rendszerint nem befolyásolják jelentősen a későbbi hatékonyságot. A pályakezdők esetében leginkább interjúk segítségével kénytelenek felmérni a képességeket, elsősorban tárgyi tudásra, egyéni erőfeszítésre és hozzáállásra vonatkozóan. Ezek a tulajdonságok, ha csak gyengén is, de összefüggnek a hatékonysággal. Kutatások szerint ugyanakkor már egy év után látható korreláció mutatható ki az addig elvégzett munka és a teljes életpályára vetített hatékonyság között. Ebből adódóan a pályakezdők későbbi teljesítménye leginkább próbaidő során lenne mérhető, ezt azonban a foglalkoztatás rugalmatlansága sok esetben nem teszi lehetővé.

A szabályozás második lehetősége a tanárok hatékonyságának növelésére a már foglalkoztatott tanárok *továbbképzése*. A fejlődésben a tapasztalatnak van a legnagyobb szerepe, így a formális képzések helyett jóval hatékonyabbak az informális jellegű képzések, a különböző mentorprogramok és az egymástól való tanulás.

A harmadik lehetőség a szabályozás oldaláról a tanárok egyéni erőfeszítésének a befolyásolása, ami a *teljesítményalapú bérekkel* kitűnően megvalósítható. A teljesítményalapú bérezés kettős hatású. Egyrészt emeli az egyéni hatékonyságot, másrészt szelektál a hatékony és nem hatékony tanárok között. A teljesítményalapú bérezés persze számos tekintetben pontatlan, kimenetele bizonytalan lehet. Többek között az elvégzendő feladatok sokféleségéből adódóan felmerül a tanári teljesítmények mérésének nehézsége. Probléma az is, hogy ez a fajta kifizetési rendszer nagyobb kockázatot jelent a munkavállalónak, így a munkaadónak átlagosan magasabb béreket kell ajánlania, hogy ezt ellensúlyozza. Továbbá az anyagi ösztönzők arra készíthetik a tanárokat, hogy stratégiákat dolgozzanak ki a magasabb jutalmak megszerzésére, melyek szélsőséges esetben akár csalásokhoz is vezethetnek (vagyis a külső, anyagi ösztönzések a belső motiváció csődjével is járhatnak). Például ha a tanárt jellemző mérőszám a tanulók teszteredménye, akkor az oktatás tesztorientálttá válhat.

A tanárokon túl az oktatás többi szereplőjének, elsősorban az iskola vezetőinek és a társaknak is van hatása a tanulók eredményeire. Egy karizmatikus vezető nagymértékben átformálhatja az iskola arculatát. Kutatási szempontból a vezetői készségek mérése jóval nehezebb, mint a tanároké. Egyrészt kevesebb adat áll rendelkezésre, mint a tanárok esetében, másrészt a kinevezések csak a legritkább esetekben történnek véletlenszerűen. A leggyakoribb, hogy a rosszul teljesítő intézmények esetében következik be vezetőcsere. Az iskolatársak hatása a tanulók eredményeire egészen más jellegű. Az együtt tanulásnak illetve az egymástól való tanulásnak azonnal mérhető eredményei vannak, de sokat számítanak egy adott osztály

esetében a „hangadók”, akik néha kedvezően, de sokszor sajnos kedvezőtlenül befolyásolják egy csoport összteljesítményét.

AZ OKTATÁS PIACI SZERKEZETE • Az előző két alponban az oktatás keresleti és kínálati oldalát külön-külön vizsgáltuk. A továbbiakban az egyes szereplők, az intézmények, a tanárok és a tanulók által kialakított piacot átfogóan elemezzük. Ebben az alponban az oktatásnak mint piacnak két kérdésével foglalkozunk. Egyrészt bemutatjuk, hogy a családok, az iskolások és az iskolák mi alapján választják ki egymást. Másrészt kiterünk az iskolákat érintő szabályozókra, felügyeletük kérdéseire.

Az iskola kiválasztása általában nem véletlenszerűen történik, hanem valamilyen folyamat eredménye. Mind a családok, mind pedig az iskolák listákat készítenek jelöltjeikről, ily módon jön létre a megfelelő párosítás. Mindkét szereplőnek többféle preferenciája is lehet, ráadásul a végső elosztást magának a kiválasztási folyamatnak a sajátosságai is befolyásolják. A legáltalánosabb felvételi rendszerben a beiskolázás a lakóhely alapján történik, de kialakítanak úgynevezett elitiskolákat is, ahová a legjobb képességű gyerekek kerülhetnek be, így biztosítva számukra a legmagasabb színvonalú oktatást. Egy másik, gyakran alkalmazott párosítási módszer a teljesen szabad iskolaválasztás. Ez érdekes versenyt generál az iskolák között, bár a versenyt a lakóhelyhez való közelség erősen korlátozza. A szabad iskolaválasztás részben előnyös, mivel a gyengébb iskolákat a fejlesztésre ösztönzi, de létrejöhet egyfajta *önszelekcio* is, ami hosszabb távra konzerválhatja a ma fennálló egyenlőtlenségeket.

Létezik egy harmadik típusú megoldás is, amely jelenleg Európában a legnépszerűbb. E szerint a leendő iskolásokat felvételiztetik, majd a felvételi vizsgákon elért eredményeik alapján sorolják különböző iskolákba. Az így létrejövő szelektív környezet tovább növeli a gyerekek között meglévő egyenlőtlenségeket. Az állami iskolák mellett kisebb számban működő magániskolákba a jövedelem határozza meg a bekerülést. Ez az oktatási forma a benne részt vevők számára előnyös, ugyanakkor strukturálisan rossz hatással lehet a közoktatásra. A magániskolák általában több anyagi forráshoz jutnak (már csak a tandíjából is), így a legjobb tanárokat tudják megszerezni a munkaerőpiacról, ezáltal korlátozva az állami iskolák lehetőségeit.

Az oktatási intézmények működtetése komoly felelősséggel is jár, mivel az államtól kapott jelentős finanszírozás felhasználása mellett az ő feladatuk a következő nemzedék emberi tőkéjének megalapozása. Bizonyos fokú autonómia mellett így a szabályozásban szóba kerül az iskolák felügyelete, elszámoltathatósága. Az elszámoltathatóság általában ösztönzőket vagy bírságokat jelent, amelyeket az intézmény mérhető eredményei alapján osztanak ki. Ilyen mérhető eredmények a tanulók teszteredményei. Ahogy korábban a tanárok hatékonyságánál, itt is felmerül a kérdés, hogy ez mennyiben van hatással az oktatási rendszer egészére. Előfordulhat, hogy a képzés tesztorientálttá válik, esetleg az intézet kijátssza a rendszert, vagy csaláshoz folyamodik. Ennek elkerüléséhez szükséges a megfelelő szabályozás és az autonómia igen érzékeny párosának kiegyensúlyozása.

FELSŐOKTATÁS ÉS SZAKKÉPZÉS • A felsőoktatási intézmények piacán a verseny még nagyobb, mint a közoktatásban. Itt a hallgatók nemcsak magát az intézményt választják,

hanem már abban is döntenek, hogy továbbtanulnak-e, vagy inkább kevesebb képzettséggel lépnek ki a munkaerőpiacra. A versenyt tovább erősíti az egyetemek nemzetköziége és az is, hogy egyre több, az egyetemtől eltérő felsőfokú szakképzés jelenik meg a piacon. A legfontosabb mérőszám egy hallgató számára persze az oktatás megtérülése marad, továbbra is ennek alapján döntenek a továbbtanulásról.

A szakképzés nem tipikusan oktatáspolitikai kérdés, sokkal inkább kapcsolódik a munkaerőpiachoz. A szakképzés, definíciója szerint, az általános felsőoktatás elméleti képzéseivel képest célirányosan biztosít olyan készségeket, amelyek a munkaerőpiacra közvetlenül hasznosíthatók. A szabályozás szempontjából lényeges kérdés, hogy ezeknek a szakképzéseknek mekkora a haszna, illetve hogy ezeket a képzéseket az oktatásnak vagy már a munkahelyeknek kell-e biztosítaniuk. Felmérések szerint egy év szakképzés nagyobb előnyökkel járhat, mint plusz egy év munkatapasztalat, ami végső soron jó befektetés lehet a munkavállalónak és munkáltatónak is egyaránt.

Egyenlőség és jólét

Az oktatás az emberi tőke felhalmozásával járul hozzá a jólét növekedéséhez. A társadalmi egyenlőség fenntartása érdekében ezeket az előnyöket mindenki számára egyformán hozzáférhetővé kell tenni. Az oktatás piaci szerkezetének vizsgálata kapcsán felmerült azonban, hogy a jelenlegi rendszer inkább az egyenlőtlenségek elmélyülését segíti, semmint annak felszámolását. Egyenlőség és jólét – két olyan közgazdaságtani, gazdaságpolitikai fogalom, amelyeket nehéz egyértelműen meghatározni. Ebben az alfejezetben ezeknek az az elvont fogalmaknak a jelentőségét mutatjuk be. A tudományos kutatások szempontjából először részletesen tárgyaljuk a lehetséges definíciókat, mérési eszközöket, eddigi eredményeket. E fogalmak nemcsak a közgazdaságtanhoz, de sok más területhez is köthetők. Először összefoglaljuk ezeknek a tudományágaknak a meglátásait, többek között politikai filozófiából, pszichológiából és neurológiából. Az itt bemutatott COEURE-tanulmány központi kérdése, hogy egyenlőtlenség tekintetében Európa miben sajátos. Mivel az egyenlőtlenséggel kapcsolatos politikai irányvonal részben tudományos kutatók munkáján alapszik, nem egyértelmű, hogy Európa azért képez külön csoportot, mert egyedi szociális problémákkal küszködik,⁷ vagy mert egyszerűen az egyenlőtlenségre irányuló kutatások más természetűek, mint például az Egyesült Államokban. Végül további kutatási területeket mutatunk be Európán kívül és belül.

AZ EGYENLŐTLENSÉG ÉS JÓLÉT DEFINIÁLÁSA ÉS A MÉRÉSÉRE TETT KÍSÉRLETEK •
A társadalomtudományok definíciója szerint az egyenlőtlenség valamilyen mérhető egység egyének közötti eloszlását jelenti. Ilyen mérhető dolog lehet a jövedelem, a fogyasztás, a megtakarítás, de akár az élettartam, az iskolázottság vagy a szabadidő

⁷ Angela Merkel német kancellár szavait idézve „Európa a világ lakosságának 7 százalékát teszi ki, a globális GDP 25 százalékát, és a világméretű egyéni fogyasztás 50 százalékát”. (Lásd Alain Trannoy tanulmánya, 1. o.)

is. A tudományos munkák megkülönböztetnek *ex post* és *ex ante* egyenlőtlenséget. Az *ex post* egyenlőtlenség valamely folyamat eredménye, valamely mérhető kimenetel, például a vagyon eloszlása az egyének között. Jellemző mérőszáma a Gini-index, de vagyonbeli eloszlást ír le a Pareto- és a Pigou–Dalton-elv is. Ezzel szemben az *ex ante* egyenlőtlenségen a lehetőségekben rejlő különbségeket értjük. Elképzelhető, hogy még ugyanazon források birtokában is az egyének más-más döntéseket hoznak, ami *ex post* vagyoni különbségek kialakulásához vezet. Ugyanakkor ez a jelenség nem feltétlen elítélendő, mivel a lehetőségek azonosak az egyének számára, akik ezekkel egymástól eltérően gazdálkodnak. Az egyenlőség megítélésében további fontos kérdés, hogy az miből származik: míg az emberek nagy része a képességekből adódó egyenlőtlenségeket elfogadja (vagy legalábbis képes feldolgozni), a szerencsén múlókat igazságtalannak érzi.

A jólét kérdése a boldogság mérése köré épül, ami az egyén vagy a társadalom szintjén is definiálható. Társadalmi szinten a jóléthez olyan mérőszámok kapcsolhatók, mint például a GDP vagy a GNI. Ezek a gazdasági mutatók csak anyagi javakat vesznek figyelembe, azonban az egyén boldogságának nem ezek a kizárólagos meghatározó tényezői. A jólét mérésére ezért vezették be az emberi fejlődés indexét (*Human Development Index, HDI*), amely a születéskor várható élettartamot és az átlagos iskolázottság mértékét is figyelembe veszi. Kibővített verziója, az egyenlőséggel korrigált emberi fejlődés indexe (*Inequality-adjusted Human Development Index, IHDI*) a fenti három tényező, a jövedelem, a várható élettartam és az iskolázottság eloszlását külön-külön is méri. A jólét meghatározása, valamint az egyének, csoportok közötti összehasonlítása többféleképpen is történhet, kezdve a legalapvetőbbnél, az abszolút szintek összevetésénél, de értékelhetők a jólétben bekövetkező változások is, esetleg az egyes tényezők aránya is vizsgálható.

Összegezve tehát a jólét és egyenlőség többféleképpen definiálható. Mérésük is több, különböző megfontolás alapján történhet. Az egyes mérőszámok a céloktól függően lehetnek megfelelőek, ugyanakkor számolnunk kell bizonyos hiányosságokkal is. Az egyenlőtlenség és a jólét, bár összefüggő fogalmak, mégsem ugyanazt fejezik ki. A jólét összegezve lehet magas úgy is, hogy a jövedelmek eloszlása széles skálán történik. A szociális háló szerepe az újraelosztás, amely ezeket a különbségeket a járulékokon és járadékokon keresztül csökkenti, és emellett egyéni szinten is mérsékeli a kockázatokat.

AZ EGYENLŐSÉG ÉS JÓLÉT MÁS TUDOMÁNYTERÜLETEKEN • Már a definíciók sokszínűségéből is kitűnik, hogy az egyenlőtlenség és jólét vizsgálata túlmutat a közgazdaságtani kutatásokon. Még számos tudományterület foglalkozik e témához kapcsolódó kérdésekkel. Az egyes tudományágak közötti átfedésekre való tekintettel bemutatjuk a vonatkozó kutatásokat, kiemelve a közgazdaságtanhoz és gazdaságpolitikához való kapcsolódási pontokat. A későbbiekben általunk tárgyalt további kutatási irányok is ezt az interdiszciplináris jelleget erősítik.

A szociológia és a politikatudomány leginkább *módszertani* oldalról támogatja az egyenlőtlenséggel és a jóléttel kapcsolatos vizsgálatokat. Ezeken a területeken nagy hagyománya van a különböző felméréseknek, adatgyűjtésnek és elemzésnek.

Következésképpen sok olyan reprezentatív minta áll rendelkezésre, amelyek segítségével többek között az egyének hozzáállása, elképzelései, viselkedésük mintázata is vizsgálható. Témáját tekintve a szociológiai kutatások középpontjában a lehetőségekben rejlő egyenlőtlenség áll, itt fontos szerepet kap a társadalmi mobilitás. A szociológusok már jóval a közgazdászok előtt foglalkoztak az egyenlőtlenség újratermelésével az oktatásban. Megállapították, hogy a tanulók családi és szociális helyzete sokkal nagyobb mértékben befolyásolja az eredményüket, mint az oktatás minősége vagy az iskolai környezet. Így magától értetődő, hogy az egyenlőtlenségek csökkentésére irányuló szabályozásnak nemcsak az oktatásra, hanem már a kora gyermekkori nevelésre, a gyermekes családok támogatására is ki kell terjednie. További fontos területe az egyenlőtlenség kutatásának a szociológiában az egyéni preferenciák kialakulásának vizsgálata. Míg a neoklasszikus közgazdaságtanban a preferencia állandó jellemzője az egyénnek, amelynek meghatározása a közgazdaság-tudomány területén kívül áll, addig a szociológiai kutatások azt igazolják, hogy az a környezettől, a társadalom egészétől is függ. Szintén az oktatásból vett példa erre, hogy a tanulók eredményeiket a társaikéhoz hasonlítják, és ez alapján alakítják ki ítéletüket, értékelésüket saját teljesítményükről. A hatékony iskolarendszer kialakításában mindenképp lényeges tehát a társak hatásának figyelembevétele is.

A politológia az egyenlőtlenséggel kapcsolatos kutatások eredményeit alkalmazza. Modelljeikben az újraelosztás mértéke a különböző pártok kialakulásának egyik meghatározó tényezője. Ennek alaposabb megértéséhez az egyenlőtlenség kérdéseinek részletesebb vizsgálata szükséges. Általánosságban elmondható, hogy a társadalomtudományok egyik fontos kérdése, hogy miként lehet ok-okozati kapcsolatot feltárni az egyének választási preferenciáiban. A rendelkezésre álló kutatási eredmények szerint a preferenciák megválasztása két dimenzió alapján történik. Az egyik az újraelosztás mértéke és a jóléti állam nagysága, míg a másik a társadalom nyitottsága a kisebbségek felé.

A pszichológia az egyéni boldogság mérésével járul hozzá az egyenlőtlenség kutatásához. A terület jellemzően kísérletekkel dolgozik, amelyekből például meghatározhatók a boldogságot befolyásoló tényezők. Közgazdaságtani szempontból ezek a kutatási eredmények a hasznosság és az egyéni preferenciák leírásánál játszanak szerepet. Fontos megállapítás például, hogy a pénz egy bizonyos mennyiségi szint felett már nem nyújt nagyobb boldogságot. Ugyanakkor a pénz hiánya létbizonytalanságot, szorongást vált ki, ami leginkább a betegség vagy a magányosság érzéséhez hasonlítható.

A társadalomtudományokon túl a neurológia is vizsgálja az egyéni képességek és a boldogságérzet kialakulását, kutatásaik kiegészítik a pszichológia hasonló irányú méréseit. A boldogságérzet ebben az esetben nem elvont fogalom: az agyban alakul ki kémiai folyamatok során, mely így jól meghatározott mérőszámokkal mérhető. Mindez biztosítja, hogy kísérletek során nemcsak az alany által érzelt boldogságot, hanem az annak megfelelő kémiai állapotokat is mérni tudjuk. Az agyban játszódó folyamatok megfigyelése az oktatás közgazdaságtanában fontos kognitív és nem kognitív készségek kialakulásáról és mibenlétéről is új információkkal szolgál. Érdekes kérdés, hogy a családi tényezők milyen hatással vannak a képességekre. Bizonyos

kognitív képességek már kisgyermekkorban kialakulnak, amelyeket három különböző tényező is befolyásol: a velünk született képességek, a tanulási képesség és a szülők képessége arra, hogy tanítsanak. Úgy tűnik, hogy ezek közül az utolsó, a szülők képessége a legfontosabb az egyenlőtlenségek és a társadalmi mobilitás alakulása szempontjából. Mindebből arra lehet következtetni, hogy a szegényebb családok gyerekei nem a velük született képességek hiánya miatt teljesítenek rosszabbul. A neurológia, a pszichológia és a közgazdaságtan egyhangú álláspontja, hogy az egyenlőtlenség csökkentésében a korai évek számítanak leginkább, így a gazdaságpolitikai döntéshozatalnak is erre az időszakra fontos helyezni a hangsúlyt.

AZ EURÓPAI SAJÁTOSságOK • A jelenleg rendelkezésre álló kutatási eredmények nagyobb része az Egyesült Államokra szorítkozik, a felhasznált adatok jelentős hányada is erre vonatkozik. Ezért külön kiemeljük az egyenlőtlenség kérdésének európai sajátosságait. Az egyenlőtlenséget két megközelítésben tárgyaljuk, először a jövedelmekben megmutatkozó egyenlőtlenségeket, majd a lehetőségbeli egyenlőtlenségeket mutatjuk be.

A jövedelmek tekintetében az Európai Unió egyes tagállamai között nagyobb egyenlőtlenségek mutatkoznak, mint az Egyesült Államok tagállamai esetében. Ugyanakkor Európát mint egységet tekintve, az egyenlőtlenség hasonló méreteket ölt itt, mint az Egyesült Államokban. Európára tehát nem az egyének, hanem inkább az országok közötti egyenlőtlenség a jellemző, így annak felszámolása az elmaradottabb térségek felzárkóztatásával történhetne meg. Az európai országok között jelenleg egyfajta konvergencia figyelhető meg: az alacsony egyenlőtlenséget mutató skandináv országok egyre inkább csökkentik az újraelosztás mértékét, felzárkózva ezzel az átlaghoz, míg a magasabb egyenlőtlenségű országokban, mint például Lengyelországban, Olaszországban és az Egyesült Királyságban, ezzel szemben nem észlelhető effajta változás. Az újraelosztás mértékét tekintve a középen elhelyezkedő Németországban, Franciaországban és Hollandiában az egyenlőtlenségek kismértékben növekednek. Összesítve, Európa egy olyan egyenlőtlenségi szinthez közelít, ami valamivel magasabb más fejlett országokénál (például az Egyesült Államok vagy Japán), megfigyelhető egyfajta konvergálási folyamat, az országok közötti egyenlőtlenségek csökkennek, azonban ez a változás összességében nem mondható jelentősnek.

A lehetőségekből adódó egyenlőtlenség és a generációk közötti mobilitás összefüggő fogalmak. Hagyományosan az Egyesült Államokat tekintik a lehetőségek földjének, de a kutatások ezzel szemben azt támasztják alá, hogy a skandináv országok egyértelműen, de még az elmaradottabb mediterrán országok is valamivel jobban teljesítenek a lehetőségek és általános kilátások szempontjából. A lehetőségekben lévő egyenlőtlenséget és a társadalmi mobilitást a generációk közötti jövedelemrugalmasság méri, amely azt határozza meg, hogy a leszármazottak keresete mennyiben függ a szülők keresetétől. Az északi országokban, például Dániában ez a szám alacsony, viszont Franciaországban, Olaszországban, az Egyesült Királyságban magas, az itt élők csaknem 50 százalékban öröklik az előnyöket és hátrányokat, ami akár hosszú távon is konzerválja a társadalmi egyenlőtlenségeket. A lehetőségek közötti egyenlőtlenséget a generációk közötti jövedelemrugalmasságon túl

az előző generációk jövedelembeli különbségei is meghatározzák. Mindebből az következik, hogy a jelenlegi egyenlőtlenségeket olyan tényezők is befolyásolják, amelyek jóval korábban, a múltban alakultak ki, így kiigazításuk a gazdaságpolitika számára komoly kihívást jelenthet.

A TOVÁBBI KUTATÁSOKRÓL • Az európai közgazdaságtan nagyban hozzájárult az egyenlőtlenség mérőszámainak elméleti kidolgozásához. Jelenleg a legnépszerűbb kutatási témák az igazságosságra és az igazságos elosztásra irányulnak, az empirikus munkák középpontjában a jövedelemeloszlás meghatározása áll. A jövedelem és vagyon eloszlására vonatkozó adatok száma folyamatosan növekszik: nagy médiafigyelmet kapott például a világ legmagasabb jövedelmeit összefoglaló adatbázis. A lehetőségek közötti egyenlőtlenség méréséhez azonban további adatokra lenne szükség, elsősorban a kognitív és nem kognitív képességek tekintetében. A rendelkezésre álló eredmények, például IQ-tesztek hiányossága, hogy az eloszlás aljáról nincs megfelelő mennyiségű megfigyelés.

A további kutatások legérdekesebb pontja lehet az interdiszciplinaritás, a határterületek további kiaknázása. Néhány példa erre többek között a nemek közötti egyenlőtlenség, az egyenlőtlenség és migráció vagy az egyenlőtlenség és globalizáció kapcsolatának vizsgálata.

Végül vessünk egy pillantást a növekvő pénzügyi összefonódások két érdekes aspektusára. Az első az országok közötti adóverseny. A tőke a munkaerőnél könnyebben áramoltatható, így a tőke adóztatása jelentős hatásokkal járhat. A második a nemzetgazdasági szintű jóléti állam fenntartása. Ebben a kérdésben különösen az euróövezet országai érintettek. A jóléti államnak két klasszikus hibája lehet: egyrészt, hogy olyanokat támogat, akik nem szorulnak rá, másrészt, hogy olyanok nem jutnak támogatáshoz, akiknek arra szüksége lenne. Bár sok közgazdász szerint a munkaerőpiacon kívánatos a bevándorlók megjelenése, ez minden kétséget kizáróan felborítja a jóléti állam egyensúlyát, többek között veszélyeztetheti a küldő ország nyugdírendszerének fenntarthatóságát. Kutatási szempontból a második kérdés különösen fontos, a tanulmány szerzői átfogó európai kutatási program létrehozását javasolják.

Munkapiaci kihívások, idősödő társadalom és migráció

Cikkünk második felében az európai munkaerőpiac legjelentősebb jelenkori kihívásait tekintjük át. Összegzésünket két fő téma köré csoportosítjuk. Először bemutatjuk a duális munkaerőpiacot, annak kialakulását és tartós fennállásának következményeit. A jelenséget magát az egyéni szerződésekből megfigyelhető különbségek váltották ki, de annak aggregált hatása már a társadalom szintjén is mérhetővé vált, főként a munkanélküliségben és az innováció hiányában. A második téma a társadalomban hosszabb távon végbemenő demográfiai változások hatását elemzi. Ilyen folyamat az európai népesség elöregedése és az ezt részben ellensúlyozó migráció is. Ezek mindegyike hatással van a munkaerőpiac egyensúlyára és a szociális ellátórendszerek fenntarthatóságára.

A duális munkaerőpiac

A foglalkoztatottak védelmében hozott szabályozók bevezetése a munkaerőpiac egységének megbontását eredményezi, mivel bármely új szabály a már érvényben lévő szerződésekre csak nehézkesen alkalmazható. A foglalkoztatás feltételeiben jelentkező különbségek az úgynevezett *duális munkaerőpiac* kialakulásához vezettek. A bevezetett új szabályok a határozatlan idejű szerződéssel rendelkező munkavállalóknak nagyobb védelmet nyújtanak, de egyúttal a határozott idejű szerződések alkalmazását sem korlátozzák. Utóbbiak nagyobb rugalmasságot biztosítanak a munkaadóknak, ellenben nem kedveznek sem a továbbkézésnek és az egyén szakmai előmenetelének, sem pedig az innovációnak a gazdaság egészének szintjén. A duális munkaerőpiacon a 2008–2009-es gazdasági válság hatásai is súlyosabbnak bizonyultak: az érintett országokban nőtt a munkanélküliségi és az elbocsátási ráta is. Ez a probléma ma leginkább Spanyolországra, Görögországra, Olaszországra és Portugáliára jellemző, társadalmi csoportok tekintetében pedig főleg a fiatalok és a tapasztalattal nem rendelkező munkavállalók érzik meg.

A továbbiakban áttekintést adunk a duális munkaerőpiac kialakulásáról és a határozott idejű szerződések tömeges megjelenésének következményeiről. Külön alponban tárgyaljuk a gazdasági válság hatását, illetve a fiatal munkavállalók helyzetét. A cikk e részét a lehetséges gazdaságpolitikai megoldásokkal zárjuk.

A DUÁLIS MUNKAERŐPIAC KIALAKULÁSA • A munkanélküliség visszaszorításának igénye a foglalkoztatás védelmében hozott szabályozók szigorítását sürgette. Az új jogszabályokat a legtöbb európai országban felmenő rendszerben vezették be, és csak az újonnan belépő munkavállalókra vonatkoztak, ami hatalmas különbségeket eredményezett a foglalkoztatás feltételeiben. Az így létrejött kettősség vezetett a duális munkaerőpiac kialakulásához. A határozott és határozatlan idejű szerződések különbözősége leginkább az elbocsátások költségében jelenik meg. A munkaadó számára kedvezőbb határozott idejű szerződések elterjedése végső soron csökkentette a foglalkoztatás stabilitását, növelte az elbocsátottak arányát és a munkanélküliséget is.

A duális munkaerőpiac kialakulásának történelmi okai sokfélék lehetnek. A leginkább érintett mediterrán országokban, Spanyolországban, Görögországban, Olaszországban és Portugáliában a 20. században kialakuló demokrácia és a szakszervezetek megjelenése eredményezte a foglalkoztatottak védelmében hozott szabályozók szigorítását. Ezzel szemben Franciaországban az 1960-as években kezdődő migráció vezetett el a bérek általános csökkenéséhez, amire válaszul a szakszervezetek magasabb minimálbért és egyúttal szigorúbb szabályozást harcoltak ki.

Európa egészét tekintve a bérek emelkedése és a versenyképesség ebből adódó csökkenése követelte meg a foglalkoztatottakat védő szabályozók reformját. Miközben ezek az új feltételek nagyobb terheket róttak a munkaadókra, ezzel párhuzamosan viszont megengedték a rugalmasabb, határozott idejű foglalkoztatást is. A határozott idejű szerződések aránya így hamar megemelkedett a határozatlan idejűekhez képest, amely a teljes munkaerőpiac jelentős szerkezeti átalakulását vonta maga után. Ennek következményeit mutatjuk be a következőkben.

A HATÁROZOTT IDEJŰ SZERZŐDÉSEK TERJEDÉSÉNEK HATÁSA • A határozott idejű szerződések mára fontos részét képezik a munkaerőpiacnak, biztosítják a vállalatok alkalmazkodóképességét a szezonális vagy bármilyen más jellegű piaci változásokra. A határozott idejű szerződések megfelelő keretek között a munkavállalók és munkáltatók optimális egymásra találását szolgálhatják: a munkáltatónak ilyen típusú szerződések keretein belül van igazán lehetősége arra, hogy kisebb kockázat mellett a tapasztalatlanabb munkavállalóknak is esélyt adjon. Ezzel egyidejűleg a fiatal munkavállalók is betekintést nyerhetnek az egyes munkakörökbe, ami megkönnyíti, hogy végül megtalálják a számukra megfelelő hosszú távú foglalkoztatási formát.

A felsorolt előnyök azonban csak akkor érvényesülnek, ha a határozott idejű szerződések lejártával a munkavállalónak van esélye határozatlan idejű szerződéshezszababbítást kapni. Az Ausztriában, Dániában, Svédországban és az Egyesült Királyságban kialakult és fennálló rendszerek ebből a szempontból működőképesnek és sikeresnek bizonyultak. Nem mindenhol ösztönzi azonban a határozott idejű szerződések adta rugalmasabb keret a vállalatokat a határozatlan idejű foglalkoztatásra. Emiatt a munkavállaló hosszú távon is határozott idejű szerződések között tengődik, társadalmi szinten csökkentve ezáltal a munkaerőpiac stabilitását. További negatív hatásként könyvelhető el annak a ráfordításnak a hiánya, amit optimális esetben a munkáltató a munkavállaló fejlesztésére fordítana. A határozott idejű, általában rövid távra tervezett szerződés esetén a munkaerő továbbképzése lényegesen elmarad egy esetlegesen hosszú távú, határozatlan idejű szerződésen alapuló kapcsolat adta lehetőségekhez képest. Ugyanígy, a szerződés másik oldalán helyet foglaló munkavállaló sem lesz motivált többlet-erőfeszítésre, így a produktivitás és az emberi tőke képződése is hanyatlik.

Empirikus tanulmányok is alátámasztják, hogy a munkaerőpiac dualitása rövid távon ugyan csökkentheti a munkanélküliséget (határozott idejű szerződések érvénybe léptetésével), de hosszú távon nem segíti elő az elmozdulást a határozatlan idejű foglalkoztatás felé. A határozott idejű szerződések a továbbképzésre fordított összeget is csökkentik, és ez végső soron az innováció helyett a már meglévő, esetleg elavult gyakorlat fennmaradását segíti elő. A felsorolt negatív hatások halmozottan jelentkeznek egy esetleges gazdasági visszaesés idején. A gazdasági válság és a duális munkaerőpiac együttes megjelenését a következőkben mutatjuk be.

A DUÁLIS MUNKAERŐPIAC ÉS A GAZDASÁGI VÁLSÁG • A gazdasági válságot megelőző időszakban a kamatláb csökkenése miatt előálló olcsó hitel lehetősége ösztönözte a vállalatokat a munkahelyteremtésre. A foglalkoztatás kereteiben meglévő különbségek miatt ez a fajta élénkítés főleg a határozott idejű szerződések elterjedését serkentette, tekintve, hogy ezek létrehozása vagy megszüntetése lényegesen kisebb költségekkel járt. A munkahelyteremtés további hatásaként a továbbtanulás alternatív költsége megemelkedett, ezzel nőtt az iskolából kimaradók száma, ami szintén akadályozta az emberi tőke felhalmozódását és az innováció terjedését. A munkahelyek instabilitása a munkavállalók számára bizonytalanabbá tette a megélhetést, ami visszafogta a családalapítási kedvet is, ez pedig hosszú távon a népességnövekedésre is hatással volt.

E jelenség a duális munkaerőpiac hátulütője, az érintett országokban a munkaerőpiacra megjelenő alacsonyabban képzett munkaerőt szinte kizárólag az építőipar és a szolgáltató szektor szívta fel. Az alacsony kamatláb Dél-Európában a kis- és középvállalatok számának emelkedését eredményezte, ám ezek nagyban függtek az olcsó hitel alakította kedvező környezettől. A gazdasági válság később éppen ezeket a vállalatokat sújtotta legerősebben. Ezzel szemben, az egységes munkaerőpiaccal és fejlettebb oktatással rendelkező Finnországban az olcsó hitel jelenléte az innovációigényesebb szektorok fellendülését hozta. Ugyanez duális munkaerőpiacon már csak azért is elképzelhetetlen, mert a rugalmatlan bérezés nem teszi lehetővé, hogy a vállalatok a kockázatosabbnak számító innovatív termékek előállításába kezdjenek.

A recesszió tehát a duális munkaerőpiacokon okozta a legjelentősebb károkat, a munkanélküliség legnagyobb mértékű növekedését. A hatás lényegesen kisebb volt például Németország vagy az Egyesült Királyság esetében, ahol a bérek rugalmasabbak, az ipar kevésbé szektorspecifikált volt, illetve ahol a foglalkoztatási szerződésekben kisebb különbségek mutatkoztak. A válságot követő munkanélküliség tömegesen érintette a fiatal pályakezdőket. A következőkben az ő helyzetüket vesszük górcső alá.

A DUÁLIS MUNKAERŐPIAC ÉS A FIATAL MUNKAVÁLLALÓK • A határozott idejű szerződések engedélyezése eredetileg éppen a fiatal munkanélküliek számának csökkentését irányozta elő. A kérdésben különösen érintett volt Spanyolország, Olaszország, Portugália és Görögország, azonban ezekben az országokban a határozott idejű szerződések bevezetése nem a kívánt hatást érte el: a munkanélküliség, azon belül is a fiataloké, jelentősen emelkedett. Az adatokat közelebbről is megnézve észrevehetjük, hogy míg Görögország és Spanyolország esetében mindez általános okokra, például a gazdaság visszaesésére vezethető vissza, addig Olaszországban és Portugáliában közvetlenül a fiatal munkavállalókat érintő problémákról van szó. Ezekben az országokban a megfelelő szakképzés és szakmai gyakorlat hiánya előrevetíti, hogy a fiatalok foglalkoztatottsága hosszabb távon is megoldatlan maradhat.

A helyzet orvoslására az Európa Tanács egy kifejezetten a fiatalokat érintő új szabályozást vezetett be. Az Ifjúsági Garancia program (*Youth Guarantee programme*) célja, hogy minden 25 év alatti fiatal négy hónapon belül munkához, szakmai gyakorlathoz vagy továbbtanulási lehetőséghez juthasson. A 2013-ban indult program hatásáról még korai lenne messzemenő következtetéseket levonni, de hasonló intézkedések Skandináviában kedvező eredményeket hoztak.

Az Ifjúsági Garancia program azonban – akárcsak sok más korábbi, a foglalkoztatottak védelmét érintő szabályozás – csak részmegoldásnak tekinthető. Valójában egy, a duális munkaerőpiacot egységesítő intézkedésre lenne szükség, ami egyidejűleg korlátozott számban megengedi a határozott idejű szerződések fennmaradását is, ezzel biztosítva a gazdasági növekedéshez szükséges rugalmasságot. A következőkben elméleti javaslatokat ismertetünk a probléma teljes körű kezelésére.

A DUÁLIS MUNKAPIACI SZABÁLYOZÁS KIIGAZÍTÁSÁRA TETT JAVASLATOK • Egy spanyol közgazdászok által kidolgozott javaslat szerint olyan általános határozatlan idejű szerződési keret létrehozására lenne szükség, amely a munkáltatók számára is

kedvezőbb elbocsátási költségeket jelent (FEDEA [2009]). Ezenfelül a piaci változásokhoz való alkalmazkodást ideiglenes munkaerő-kölcsönző ügynökségek biztosítanak. Ezáltal a munkavállalók egységes, határozatlan idejű szerződéseket kaphatnának, a vállalatoknak mégis lenne lehetőségük a munkaerő-felhasználást pillanatnyi igényeikhez igazítani. Az új szabályozás további fontos része lenne a képzési szerződések biztosítása a munkaerőpiacra belépők számára.

A javaslat potenciális hatékonyságát szimuláció támasztja alá. Ennek eredménye azt mutatja, hogy a szabályozás életbeléptetése után mind a munkanélküliség, mind az elbocsátások aránya csökkenne, a véglegesítések száma pedig ezzel egyidejűleg növekedne. Egy további, az átmenet időszakát elemző szimuláció azt is bizonyította, hogy a munkavállalók túlnyomó része jól járna a rendszer bevezetésével. Elsősorban a jelenlegi munkanélküliek kilátásai javulnának a munkahelyi stabilitás tekintetében, de a vállalatok számára is csökkenne a bizonytalanság, mivel a szabályozás leegyszerűsítene az elbocsátással járó költségek meghatározását.

A fentiekhez hasonló javaslattal már számos más ország is előállt. A tervezett új szabályozások fő elemei rendszerint a határozott és határozatlan idejű szerződések közötti különbségek eltörlése (a munkavállalók felől), illetve az elbocsátási költségek mértékének fokozatossá tétele az egyes szerződéstípusok között. Ezek a célok többféle szerződési keretben is megvalósulhatnak. Az egyik változatban a munkavállaló az úgynevezett *belépési időszakot* követően néhány évvel kerülhetne át az *állandó időszakba*. A kezdeti néhány év alatt az elbocsátással járó költségek arányosan kisebbek lennének, függetlenül attól, hogy az elbocsátás indokolt vagy indokolatlan-e. Az állandó időszakba érve a munkavállaló teljes értékű, határozatlan idejű szerződést kapna.⁸

Ennek ellenére az említett szabályozások esetén is fennáll annak a veszélye, hogy nem minden jelenlegi, határozatlan idejű szerződést pótolnának az új típusú szerződésekkel. Előfordulhat, hogy a vállalatok olyan alternatív keretben foglalkoztatnák tovább a munkavállalókat, amely még kevesebb védelmet nyújtana a foglalkoztatottaknak. Gyakorlati szempontból az új típusú szerződések további kritikus pontja az indokolt és indokolatlan elbocsátások közötti jogi különbségtétel. A munkáltató szempontjából bármilyen, gazdasággal vagy a munkavállaló teljesítményével kapcsolatos ok indokolhatónak minősíthető, igaz, a döntés ellen a munkavállaló bírósághoz fordulhat. Ez a folyamat így egyes esetekben nemhogy rugalmasabbá, de még kötöttebbé tehetné a munkaerő áramlását.

Idősödő társadalom – fiatalító migráció?

A születési ráták csökkenésével és a várható élettartam növekedésével az európai társadalom idősödik. E részben természetesnek tekinthető demográfiai folyamat kihívások elé állítja a munkaerőpiacot és a szociális ellátórendszert. Gyors és tartós

⁸ Egy másik megoldási javaslatban a két állapot közötti átmenet teljesen folytonos lenne.

gazdaságpolitikai lépések szükségesek, hogy ezeket a negatív hatásokat az országok ellensúlyozhassák. A munkaerő hiánya, különösen bizonyos szakmákban, rövid és hosszú távon is lassítja a gazdasági fejlődést. A szociális ellátórendszert az eltartottak növekvő aránya, ezen belül is a gondozást igénylő idősök számának növekedése helyezi folyamatos nyomás alá. Ezekre a kihívásokra a (migrációval) beáramló fiatalabb munkaerő jelentheti a megoldást.

Célunk, hogy összefoglaljuk az európai társadalom elöregedése kapcsán felmerülő kérdéseket és az erre adható válaszokat. A migráció mint demográfiai jellemzőket alakító tényező és mint az egyik lehetséges megoldás kerül a figyelem középpontjába.

Először arra keressük a választ, hogy kik is az Európába érkező bevándorlók, milyen a demográfiai eloszlásuk, betelepülésük hogyan változtatja meg a demográfiai összetételt. Ezután különválasztjuk az ideiglenes migrációt a végleges migrációtól. Ez a megkülönböztetés a bevándorlás hosszú távú hatásának elemzésekor kap fontos szerepet. A bevándorlás pénzügyi hatásának ismertetése, valamint a kimutatására szolgáló eszközök vázolója után azt vizsgáljuk, hogy a bevándorlók hogyan hatnak a munkaerőpiacra, illetve az egészségügyi ellátórendszerre. Végül egy speciális kérdést, a nyugdíjaskort elérő idősök migrációját taglaljuk.

A MIGRÁCIÓ DEMOGRÁFIAI HATÁSA • Az európai országokba érkező bevándorlók jellemzően fiatalabbak a már ott élő lakosságnál, így rövid távon a migráció fiatalítja a társadalmat. A bevándorlás hosszú távú hatását azonban leginkább az érkezők későbbi családalapítási döntései határozzák meg. Bár a küldő országok lakosságára tipikusan magasabb születési ráták jellemzők, mint a befogadó országokéra, a ténylegesen célba érkező bevándorlókra ez már nem feltétlenül igaz. A különbséget három fő tényező okozza: a bevándorlási döntésnél jelentkező szelekciós hatás, a fogadó országhoz való alkalmazkodás igénye és a költözéssel kapcsolatos változások késleltetett hatása.

A *szelekciós hipotézis* figyelembe veszi, hogy a bevándorlók saját döntésük alapján érkeznek a befogadó országba, vagyis *önszelekció* jön létre. Ebből adódóan szisztematikusan más tulajdonságok jellemzik őket a családalapítás, a gyerekvállalás kérdésében, mint a küldő ország teljes lakosságát (vagyis az ország egy átlag polgárát). A szelekció leginkább az oktatásban mutatkozhat meg. A bevándorlók átlagosan képzetebbek, a gyerekvállalásban inkább a nevelés minőségét és nem az utódok számát részesítik előnyben, így várhatóan a születési rátájuk alacsonyabb.

Az *alkalmazkodás hipotézise* szerint hosszú távon a bevándorlók nem a küldő, hanem a fogadó ország lakosságához hasonulnak – ez igaz a családalapítási döntéseikre is. Az első generációnál ez a hatás még tipikusan gyenge, de az utódokra már igaz, hogy inkább a befogadó ország társadalmi mintáit követik. Az alkalmazkodás mértéke ugyan további tényezőktől is függ, mint például az egyén kulturális háttere vagy a nyelvtudása, de általánosságban elmondható, hogy a második generációtól felfelé a születési rátákra nagyobb hatással van a lakókörnyezet, mint a nemzetiség.

A bevándorlók családtervezését a költözéssel járó változás is befolyásolhatja, ez az *elszakadási hipotézis*. A költözés átmeneti anyagi vagy egyéb más nehézségeket okozhat, sok esetben a migráció a partnertől való ideiglenes távolléttel is jár.

Mindezek miatt a bevándorlók késleltethetik a családalapítást. Az eltervezett költözés miatt elhalasztott családalapítást a beilleszkedés után a bevándorlók pótolhatják, ami a befogadó ország születési rátáját akár növelheti is. Az adatok tanúsága szerint ez a jelenség azonban csak ritkán figyelhető meg: tipikusan a bevándorlás előtt elhalasztott gyerekvállalás miatt a bevándorlókra jellemző születési ráták elmaradnak a küldő országéitól.

A bevándorlás demográfiai hatásaival, azon belül is a fenti három hipotézissel számos tanulmány foglalkozik. A további kutatásokhoz a bevándorlók teljes életútjáról szóló részletesebb adatokra lenne szükség. Fejlesztést igényelnek ezenkívül a hosszabb távú hatásokat kimutató modellek is, amelyeket leginkább makrogazdasági szimulációkkal lehetne megvalósítani.

ÁLLANDÓ ÉS ÁTMENETI BEVÁNDORLÁS • A demográfiai hatás hosszú távú előrejelzése szempontjából fontos kérdés, hogy a bevándorlók csak aktív életkorukra (ideiglenesen) vagy véglegesen költöznek a fogadó országba. A végleges bevándorlók gyorsítják a társadalom előregedését, és növelik a szociális ellátásra szorulókat számát.

Nemcsak a bevándorlásnál figyelhető meg az önszelekció, a visszatelepülés is saját döntésen alapul. A bevándorlók hazatérési szándékát négy tényező befolyásolja. Ezek a bevándorló fogyasztási preferenciái a fogadó és küldő országban, az árszínvonalbeli különbségek, a bevándorló által a fogadó országban felhalmozott emberi tőke és végül ennek várható hozama a küldő országban.

A fogadó ország demográfiai hatásainak elemzésénél fontos szempont, hogy a bevándorlás és a hazatelepülés milyen szelekció szerint történik. A Roy-féle kiválasztási modell alapján a hazatérés lehet előre eltervezett, de bekövetkezhet váratlan sokk hatására is (Roy [1951]). A visszatelepülés szempontjából lényeges, hogy maga a bevándorlás pozitív vagy negatív szelekció alapján történik-e. A bevándorlók pozitív szelekciója esetében a hosszú távon maradók a legjobbak közül kerülnek ki, és közülük is a legjobbak maradnak a fogadó országban, míg negatív szelekció esetében a legrosszabbak közül a legrosszabbak maradnak.⁹

Az általános trendek mellett az átmeneti és állandó bevándorlás esetében is megjelennek az egyének közötti különbségek. A hazaköltözési szándékra hatással van a kulturális háttér vagy a képzettség (a képzettebb munkaerő nagyobb valószínűséggel érkezik átmeneti időre, míg a kevésbé képzettek várhatóan állandó bevándorlók lesznek), de az is, hogy a bevándorlást munkahely-keresési vagy családi ok váltotta-e ki. A munka miatt bevándorlók rugalmasabbak egy további költözést illetően, a családi okokból érkezők viszont gyakran hajlandók hosszabb távra is a fogadó országban maradni.

A jelenleg folyó kutatások a migráció teljes útját próbálják modellezni. Figyelembe veszik a bevándorlók hasonlóságát a befogadó ország lakosságához és a további költözés lehetőségét is, de ezek a modellek átfogó módon kezelik az egyén fogyasztással, munkavállalással, emberi tőke felhalmozásával kapcsolatos döntéseit is.

⁹ Az előbbire a Dánia–Egyesült Államok, míg az utóbbira a Mexikó–Egyesült Államok migráció szolgál például.

A MIGRÁCIÓ PÉNZÜGYI HATÁSÁNAK ELEMZÉSE • A migrációval kapcsolatos empirikus kutatásokat nagyban segíti, hogy a bevándorlásnak kimutatható pénzügyi hatása van. Adófizetésével a bevándorló hozzájárul a fogadó ország gazdaságának gyarapításához, de a szociális ellátórendszeren keresztül ezt részben vissza is kapja. A pénzügyi elemzésekben ennek a két hatásnak az eredőjét értékeljük. A figyelembe vett időszak alapján megkülönböztetünk statikus és dinamikus modelleket.

A statikus modellek a jelenleg Európában élő bevándorlók pénzügyi mérlegét veszik figyelembe. Az elemzés alapja a befizetett adó és a kifizetett járadékok összehasonlítása. A mérleg általában negatív abban az esetben, ha a fogadó ország munkaerőpiaca kevésbé rugalmas, illetve ha a szociális ellátórendszer nagyvonalú. Ezek az adottságok a bevándorlók negatív szelekcióját eredményezik a képességek terén. Az alacsonyabban képzett munkaerő jellemzően a rövidebb karrierúttal rendelkező foglalkozásokat választja, így középtávon nagyobb valószínűséggel lesz munkanélküli, ezzel is terhelve a szociális ellátórendszert. A migráció negatív hatása azonban nem ilyen egyértelmű: Németország esetében például, az egyéb hatásokat kiszűrve, a bevándorló családok kevésbé bizonyultak függőnek a szociális ellátástól, mint a helyi lakosság. Mindez a bevándorlók hasonulását mutatja a fogadó országhoz.

A dinamikus megközelítés a demográfiai és a gazdasági előrejelzéseket is figyelembe veszi. Ezek a modellek teljesebb képet adnak a bevándorlás hosszú távú pénzügyi hatásairól, de egyben az előrejelzéseik is bizonytalanabbak. A bizonytalanság a magas kezdeti elvárásokból adódik, amelyek például a jövőbeli születési rátára, a foglalkoztatás és adórendszer későbbi változásaira vonatkoznak. A dinamikus modellek, a statikushoz hasonlóan az adókból befolyó összegeket és a szociális alapú kifizetéseket veszik figyelembe, majd ezekből a pénzáramokból határozzák meg a bevándorlás pénzügyi hatásának nettó várható jelenértékét. A dinamikus megközelítések kétféle makrogazdasági modellt használnak, ezek alapján együtt élő generációkkal vagy generációs számlákkal dolgoznak. A tanulmányok tipikus következtetése, hogy a várható nettó jelenértékben a fiatalabb, képzetesebb munkavállalók járulnak hozzá leginkább az ország gazdaságához.

A modellek további csiszolásához figyelembe kell venni, hogy az előzőekben leírtak szerint – hasonlóan a bevándorláshoz – a hazatelepülés sem véletlenszerűen történik, hanem egyéni döntés eredménye. Ezzel az előrejelzések pontossága is javulna: a jelenlegi modellek (főképpen a generációs számlák modelljének) általános problémája, hogy túlságosan függ az alapfeltevésektől.

MIGRÁCIÓ ÉS MUNKAERŐPIAC AZ EGÉSZSÉGÜGY TÜKRÉBEN • Az idősödő társadalom Európában munkaerőhiányt generál, amelyet a migráció ellensúlyozhat. A hiány bizonyos foglalkozások esetén különösen súlyos, ilyen hiányszakma jelenleg az egészségügyi ápoló és orvos, illetve az idősek hosszú távú ellátásával foglalkozó szakember. A migráció munkapiaci hatását ezeken a kiemelt példákon keresztül mutatjuk be. A bevándorló egészségügyi dolgozók rövid távon egy adott hiányt pótolni tudnak, de hosszú távon alkalmazásuk hatással lehet a teljes szektor szerkezetére, valamint a bérekre is. Kedvezőtlen esetekben a fogadó ország lakossága akár ki is szorulhat ezekből a foglalkozásokból.

A bevándorlók foglalkoztatása egyszerre van hatással a bérekre és a szolgáltatás minőségére is. Empirikus eredmények alapján a bevándorló munkaerő rövid távon a helyiek bérét csökkenti, igaz, csak kismértékben. A bérek közötti különbség hosszú távon sem bizonyul jelentősnek, ugyanakkor megfigyelhető, hogy a bevándorlók idővel kiszorítják a helyi munkaerőt: a migrációban érintett szakmákat ugyanis a fogadó országok fiataljai a tömeges bevándorlás miatt már eleve nem is választják. A szolgáltatás minőségére ezzel szemben a bevándorló munkaerő jellemzően magasabb emberi tőkéje van hatással. Ennek hátterében a szelekció állhat, továbbá az, hogy az egészségügyi állások esetében az elhelyezkedés szigorú szabályokhoz kötött. Ilyen esetekben a bérekben jelentkező különbség akár pozitív is lehet a bevándorlók javára, ám empirikusan ez az eltérés is csak igen kis mértékben mutatható ki.

Az egészségügyön kívül, de rokon szakmában, az idősek házi ápolói is nagyrészt a bevándorlók közül kerülnek ki. Európa előregedésének szükséges velejárója, hogy az ápolókra és szociális gondozókra való igény meredeken nő. Kutatási szempontból ez a szektor még inkább felfedezetlen, mint az egészségügy, főleg az informális keretek között megvalósuló foglalkoztatás és az ebből adódó adathiány miatt. Az otthoni idősgondozás kétféle modellben valósul meg. Az első, amikor a bevándorló a szolgáltatást igénylő családdal kerül kapcsolatba. Az érintett bevándorlók itt jellemzően középkorú nők, akik hozzátartozóikat a küldő országban hagyják. Ők nagy valószínűséggel csak ideiglenes bevándorlók maradnak, esetleg ez alatt is csak váltásokban dolgoznak. A másik modell szerint a foglalkoztatás valamilyen intézményen keresztül, formálisan valósul meg. Ebben a helyzetben a bevándorlók körülményei általában rosszabbak a helyiekénél, hosszabb munkaidőre és több éjszakai műszakra számíthatnak.

Akárhogyan is, az egészségügyben dolgozók példáján keresztül láthatjuk, hogy a migráció legalább annyi kérdést vet fel, mint amennyit megválaszol: a beilleszkedés a munkaerőpiacra egy hosszabb folyamat eredménye, a bizonytalanságot csak tovább növelik a fogadó és küldő ország közti kulturális és egyéb különbségek, míg a fogadó ország munkaerőpiacára tett hatás sem egyértelmű.

MIGRÁCIÓ ÉS AZ EGÉSZSÉGÜGYI ELLÁTÁS • Az egészségügy nemcsak munkapiaci vonatkozásában, hanem az egészségügyi ellátás kínálata szempontjából is érintett a bevándorlás kérdésében. Európában az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés egyenlőségen alapul. Ugyanakkor a szolgáltatás tényleges felhasználása különbözik a bevándorlók és a helyiek között. Az empirikus tanulmányokból az derül ki, hogy a bevándorlók kevésbé használják ki a megelőző jellegű kezeléseket, míg túlzottan is igénybe veszik a (jóval költségesebb) sürgősségi ellátást.

Az ellátás igénybevétele nagyban függ a bevándorlók egyéni jellemzőitől, legfőképp az egészségi állapotuktól: érkezéskor a bevándorlók jellemzően egészségesebbek a helyieknél, bár ez főleg az életkorukból adódik. A bevándorló a helyiekkel ellentétben azonban hosszú távon olyan többletkockázatokkal szembesül, mint például a szegénység vagy a kirekesztettség, ami ronthatja a fizikai és mentális állapotát.

Végül probléma az is, hogy bár a legtöbb európai országban az egészségügyi ellátás mindenki számára biztosított, az ellátás minőségében nagy különbségek adódhatnak. Tanulmányok azt bizonyítják, hogy a megelőző kezelések és szűrések sokszor csak

korlátozottan hozzáférhető a bevándorlók számára, amiben a nők és a nem megfelelő iratokkal rendelkezők különösképpen érintettek.

IDŐSKORI MIGRÁCIÓ • Viszonylag új (és érdekes) jelenség a nyugdíjasok migrációja az északi országokból a mediterrán térség felé. Az időskori migrációs döntés hátterében gazdasági okok, például az adózás és a szociális ellátás rendszere, de más, élet-színvonalat emelő tényezők, például a klíma vagy a rekreációs tevékenységekhez való hozzáférés is szerepet játszhat. Hasonló trend az Egyesült Államokban már régebb óta megfigyelhető, de az ilyen jellegű időskori migráció demográfiai hatásaira még csak tág következtetések vannak. A fogadó országra gyakorolt gazdasági hatás pozitív és negatív is lehet: a bevándorló adója hozzájárul a költségvetéshez, ugyanakkor az idősek ellátása teher a szociális rendszerre nézve.

Az időskori migráció három szakaszát érdemes elválasztani. Az első közvetlenül a nyugdíjazás után, a kellemesebb életkörülmények reményében való lakóhelyváltás. Ebben a szakaszban a bevándorló viszonylag fiatal, egészséges, jellemzően házasságban, döntésében lényeges a földrajzi elhelyezkedés, a klíma és a környezet. A második szakasz, amikor az egészségi állapot romlása vagy a házastárs elvesztése miatt következik be a lakóhelyváltás. Ez főleg visszaköltözést jelent a családdhoz, akik képesek biztosítani a nyugdíjasnak a szükséges ellátást. A harmadik szakaszban a már állandó ellátást igénylő idősek települnek át az erre alkalmas célországba. Ez esetben már inkább az egészségügyi ellátás minősége, a gazdasági jellemzők és a megélhetés költsége jelentik a meghatározó kritériumot, mintsem a lakókörnyezet.

Összegezve, a gazdasági hatás lehet pozitív a fogadó országra nézve, különösen rövid távon. Fiatalabb bevándorlók esetében a befizetett adó hatása a domináns a mérlegre nézve, míg idősebb korban a szociális ellátórendszer ráfordítása. Ugyanakkor, mint korábban bemutattuk, a második szakasztól kezdve már a visszatelepülés a jellemző. A fogadó országra vonatkoztatott nettó pénzügyi hatás kimutatásával jelenleg még kevés tanulmány foglalkozik, a további kutatások első lépése a megfelelő adatmennyiség összegyűjtése lenne.

Összegzés és gazdaságpolitikai vonatkozások

Cikkünk a közgazdaságtan emberi tényezővel kapcsolatos négy területét foglalta össze. Először az oktatás közgazdaságtanával foglalkoztunk, az oktatás révén létrejövő emberi tőkével és az ebből adódó egyenlőtlenségekkel. Az egyén által felhalmozott tőkét a családi, illetve szociális környezet, az iskolában töltött évek száma és az ott kapott képzés minősége határozza meg. Mindez egyidejűleg járul hozzá a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulásához, azok fennmaradásához, illetve generációk közötti átörökítéséhez. Ezután a munkaerőpiac legfontosabb kihívásait foglaltuk össze. Bemutattuk egyrészt az Európában kialakult duális munkaerőpiacot és következményeit, másrészt elemeztük a migráció jelenségét és annak a fogadó országra tett hatásait. A témák bemutatása során mindig igyekeztünk kiemelni azok gazdaságpolitikai vonatkozásait is, amelyeket itt most összefoglalunk.

Az oktatás fejlesztésének szempontjából kritikus kérdés a tanári hatékonyság növelése. Ez történhet hatékonyabb tanárok kiválasztásával, de továbbképzések szervezésével is. Gazdaságpolitikai szabályozás tekintetében a legjelentősebb változást a teljesítményalapú bérezés bevezetése jelentené. Az új bérrendszer ösztönözné a tanárok egyéni erőfeszítéseit, ugyanakkor számos aggályt vetne fel, például a tanítás tesztközpontúvá válásának lehetőségével kapcsolatban.

Az egyenlőtlenségre vonatkozó kutatások arra hívják fel a figyelmet, hogy a kognitív és nem kognitív képességek már kisgyermekkorban, illetve a korai iskolásévek alatt kialakulnak. Logikus tehát, hogy a gazdaságpolitikának ebben az időszakban kell a legnagyobb támogatást nyújtania a családoknak. A további kutatásokhoz elengedhetetlen a rendelkezésre álló adatbázisok bővítése, különösen igaz ez, ha nem kognitív képességeket akarunk mérni.

A munkaerőpiac hatékonyabb működéséhez a dualitás megszüntetése az elsődleges cél. A gazdaságpolitikának olyan egységes szerződésrendszert kell létrehoznia, amely megfelelően védi a foglalkoztatást, ösztönzi az egyéni fejlődést és innovációt, ugyanakkor elegendő szabadságot ad a munkáltatónak, hogy a piaci hatásokhoz alkalmazkodni tudjon.

A bevándorlás hatásának vizsgálatához a hosszabb távú előrejelzést nyújtó modellek fejlesztése szükséges. Ennek előfeltétele a bevándorlók teljes életútját követő adatok gyűjtése. A pénzügyi elemzések során figyelembe kell venni a bevándorló munkaerő pozitív hatását a gazdaságra, de a szociális ellátórendszert érintő többletterhelést sem szabad szem elől téveszteni.

Hivatkozások

- ALBARRAN, P.–CRESPO, J. A.–ORTUNO, I.–RUIZ-CASTILLO, J. [2010]: A comparison of the scientific performance of the U.S. and the European Union at the turn of the 21st century. *Scientometrics*, Vol. 85. No. 1. 329–344. o. <http://dx.doi.org/10.1007/s11192-010-0223-7>.
- FEDEA [2009]: A Proposal to Restart the Spanish Labour Market. FEDEA, Madrid, <http://crisis09.es/PDF/restart-the-labor-market.pdf>.
- ROY, A. D. [1951]: Some Thoughts on the Distribution of Earnings. *Oxford Economic Papers*, Vol. 3. No. 2. 135–146. o.